

OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDA AFYONUN TARİHİ

*Afife Mat**

Haşhaş bitkisi, *Papaver somniferum*, Papaveraceae familyasından tek yıllık otsu bir bitkidir. Haşhaş ve afyon hakkındaki en eski yazılı kaynak Sümer tabletleridir. Ninova şehri kütüphanesinde bulunmuş olan çivi yazılı tabletlerde haşhaştan mutluluk bitkisi olarak bahsedilmektedir.¹ Hititler döneminden (M.Ö.2000-1500 yılları) beri Anadolu'da haşhaş yetiştirilmektedir.² Boğazköy'de (Hattuş) de bulunmuş olan Hitit tabletleri, Anadolu'da haşhaş ekimi ve afyon ile ilgili bilgiler vermektedir. Bu tabletlerdeki bitki isimleri üzerinde yapılan bir araştırma, Hititlerin haşhaşı "haşşika" olarak isimlendirdiğini ortaya koymuştur.³

Birinci yüzyılda Adana yakınında, Anazarba'da doğmuş olan Dioscorides, 'Materia Medica' isimli eserinde haşhaşın yetiştirilmesinden başlayarak, hazırlanma şekillerini ve afyon elde edilmesini anlatmaktadır. Dioscorides, haşhaştan elde edilen iki drog tarif eder: Biri kapsüllerin çizilmesiyle akan süt, yani 'opium' (afyon), diğeri ise haşhaş yaprakları ve kapsüllerinin suyla kaynatılmasıyla hazırlanan 'meconium'dur.⁴

Yakın-Doğu'ya keşif gezileri yapan P. Belon (1517-1564), J. P. de Tournefort (1656-1708) ve G.A. Olivier (1756-1814) gibi gezginler, seyahatnamelerinde Türklerde haşhaş ekimi, afyon elde edilışı, kullanılışı ve ticareti hakkında bilgiler vermektedirler.⁵

Osmanlılar döneminde en çok kullanılan ağrı kesici olan afyon aynı zamanda keyif verici olarak da çok kullanılıyordu. Özel olarak hazırlanmış

afyon, çubuk veya kabak denilen aletlerde yakılır ve meydana gelen duman çekilirdi. İstanbul'da afyon içicilerin, yani afyonkeşlerin toplandığı kahveler bulunuyordu. Diğeri bir kullanım şekli de hap şeklinde alınmasıydı.

Aktarlarda çocukları uyutmak için satılan 'çocuk macunu' afyon ile hazırlanıyordu. Afyon ve afyon preparatlarını satanlar 'esnaf-i afyonciyan' olarak tanınıyordu ve dükkânları İstanbul'da tiryakiler çarşısında bulunuyordu.



Dioscorides'in Materia Medica'sında *Papaver somniferum* (Viyana kodeksi'nden)

Afyon tedavide, tentür veya ekstre halinde, ağrı kesici olarak kullanılıyor, amber, tarçın, safran gibi çeşitli aromatik maddeler ile karıştırılarak preparatları hazırlanıyordu. Bu maddelerin ilave edilmesinin başlıca nedeni afrodisyak olarak bilinmeleri idi.

Nisan 1882 de Atina'da yapılan tıp kongresinde Dr. Zambako Paşa (1832-1913) 'morfin bağımlılığı ve kronik morfin zehirlenmesi' konulu bildirisinde, "afyon kullanmaya alışanların dozu inanılmaz miktarlara çıkartabildiğini, 85 yaşında bir hastasının haftada 9-10 dirhem (yaklaşık 30 g) afyon kullandığını" söylemiştir.⁶

* Prof. Dr., İstanbul Üniversitesi Eczacılık Fakültesi, Farmakognozi Anabilim Dalı.

¹ W. Emboden, *Narcotic Plants*, London: Studio Vista, 1979.

² T. Baytop, *Türkiye'nin Tıbbi ve Zehirli Bitkileri*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yay., 1963, s. 149-176.

³ H. Ertem, *Boğazköy Metinlerine Göre Hititler Devri Anadolu'sunun Florası*, Ankara: TTK Basımevi, 1974.

⁴ E. Bosc de Vèze, *De l'Opium et de la Morphine*, Paris: H. Dragon, 1908.

⁵ P. Belon, Bolu; Antakya, Kayseri ve Niğde civarında haşhaş tarımının yapılmakta olduğunu kaydederek etraflı bilgi vermektedir (T. Baytop, *a.g.e.*, s. 151). J.P. de Tournefort, İzmir limanından Fransa'ya ihraç edilen droglar arasında afyonu da saymaktadır (A. Baytop, *Türkiye'de Botanik Tarihi Araştırmaları*, ed. F. Günergun, [2.bs.], Ankara: TÜBİTAK, 2003, s. 87). 1797'de Afyon'dan geçen G.A. Olivier, burada haşhaş ekildiğini, afyon elde etmek için başlarının enine çizildiğini, tohumların kümes hayvanlarına yem olarak verildiğini, tohumlarından yağ elde edilmediğini, kurumuş bitkilerin toplanıp yakacak olarak kullanıldığını yazmıştır (A. Baytop, *a.g.e.*, s. 111).

⁶ E. Bosc de Vèze, *a.g.e.*

Anadolu'da haşhaşın iki alttürü yetiştirilmektedir:⁷

Papaver somniferum L. subsp. *anatolicum* M.Veselovs, Anadolu haşhaşı, kör haşhaş
Papaver somniferum L. subsp. *subspontaneum* M.Veselovs, açık haşhaş.

Her iki alttürün de beyaz ve mor varyeteleri bulunur.

İlkbaharda haşhaş kapsülleri tam olgunlaşmadan önce özel bir çizgi bıçağı ile yatay olarak çizilir. Çizgi işi sabah erken saatte yapılır. Akan süt, akşamüzeri özel algı bıçağı ile toplanır. Bir araya getirilen ham afyon el ile yoğrulur ve güneşte kurutulur. Topaklar, haşhaş yaprağına satılarak ticarete sunulur.



Papaver somniferum : Haşhaş



Haşhaş kapsüllerinin çizilmesiyle akan beyaz süt afyon (opium) droğunu oluşturur

Avrupa'ya iki tip afyon ihraç ediliyordu: İhraç edildiği limana göre İzmir afyonu ve İstanbul afyonu olarak isimlendiriliyordu. İzmir afyonu bulunan en saf afyon olup, yüksek miktarda morfin içeriği nedeniyle tercih ediliyordu.

İhraç edilmek üzere limana gelen ürün, eksperler tarafından inceleniyordu. Her somun, ikiye kırıldığında kırılma yüzeyi, rengi, kokusu, elde ufalanması ya da şüpheli durumlarda ağızda çiğnenerek her örneğin kalitesi hakkında karar veriliyordu.

⁷ T. Baytop, *a.g.e.*, s. 151-52.

Türk afyonları, uluslararası sergilerde sergilenmişti: 1856'da Francesco Della Sudda ve 1867'de Giorgio Della Sudda tarafından Paris'te. 1856 Paris Sergisi'nde sunulan ve 230 örnekten oluşan Türkiye drogları, Paris Eczacılık Fakültesi'ne hediye edilmiştir. Bu koleksiyon halen aynı fakültenin Farmakognozi Müzesi'nde bulunmaktadır. *Journal de Pharmacie et de Chimie*'de yayınlanan koleksiyonun listesine baktığımızda, 5 adet afyon örneği bulunduğunu ve bunların Isparta, Geyve, Karahisar ve Mısır afyonları olduğunu görüyoruz.⁸

1867 Paris Sergisi'nde G. Della Sudda'nın sergilediği Türkiye drogları içinde afyon koleksiyonunun ayrı bir yeri vardır. G. Della Sudda bu afyon koleksiyonu ile ilgili bir monografi yayınlamıştır.⁹ Bu koleksiyonu hazırlamak için kapsamlı bir çalışma yapmıştır. Vilayetlere bir yazı göndererek afyon örnekleriyle birlikte çeşitli bilgiler istemiştir. Böylece ayrıntılı bilgileriyle 92 afyon örneği toplamıştır. Her örneğin yanında kapsülü, tohumları ve yetiştiği toprak örneği de bulunmaktadır. Daha sonra bu örnekler üzerinde su ve morfin miktar tayini yapmıştır. Bu örneklerin üretildiği vilayet, sancak ve kazayı, su ve morfin miktarını ve fiyatını gösteren bir tablo hazırlamıştır. G. Della Sudda yaptığı araştırmalar sonucunda küçük kapsüllerden elde edilen afyonun morfin miktarının daha yüksek olduğunu ve killi silikatlı toprağın verimi artırdığını gözlemlemiştir. En yüksek morfin içeriğini (%15) Kütahya örneğinde saptamıştır. Anadolu'da değişik yerlerden topladığı çizgi ve algı bıçaklarını da burada sergilemiştir. Bu monografide haşhaş üreticilerinin çeşitli sorunlarına da değinmektedir.

T. Baytop'un verdiği bilgilere göre İstanbul'da afyon alkaloidleri üreten 3 fabrika bulunuyordu. Bunlar, Taksim, Kuzguncuk ve Eyüp'te idi.¹⁰ 1933 yılına kadar Türkiye'nin birçok bölgesinde haşhaş ekimi yapılıyor ve afyon elde ediliyordu. İstanbul'da bulunan üç alkaloid fabrikasında yerli afyonlar işlenerek ülkenin ihtiyacı olan afyon alkaloidleri elde ediliyor, ayrıca ihracat da yapılıyordu. 25 Aralık 1932 tarihli Bakanlar Kurulu kararı ile bu fabrikalar kapatılmış ve 1933 yılından itibaren Türkiye'de haşhaş ekimi ve afyon elde edilmesi hükümet kontrolüne alınmıştır. Ekim yapılacak iller her yıl Bakanlar Kurulu tarafından belirlenmiştir. 1972 sonbahar döneminden itibaren ise haşhaş ekimi ve afyon elde edilmesi tamamen yasaklanmıştır.

⁸ F. Della Sudda, "Collection de matière médicale offerte à l'Ecole Supérieure de Pharmacie de Paris," *J. Pharm. Ch.*, 29 (1956), p. 306-311.

⁹ G. Della Sudda, *Monographie des Opiums de l'Empire Ottoman Envoyés à l'Exposition Universelle de Paris*, Paris 1867.

¹⁰ T. Baytop, "Türkiye'de afyon alkaloidleri fabrikası kurulmalıdır," *Eczacılık Bülteni* 3 (1961), s.23-25.

Bu yasaklama kararı neticesinde, binlerce yıllık bir seleksiyon sonucu elde edilmiş olan Anadolu haşhaşı, tohumlar bir süre sonra çimlenme özelliğini kaybedeceğinden, yok olma tehlikesiyle karşı karşıya kalmıştır. Ekimin yasaklanmasıyla haşhaş tohumu, dolayısıyla haşhaş yağı elde edilmesi de son bulmuş oluyordu. Oysa Orta Anadolu halkı uzun zamandan beri haşhaş yağı kullanmaya alışmıştı. O yıllarda İstanbul Üniversitesi Eczacılık Fakültesi dekanı olan Prof. Dr. Turhan Baytop, bu durumu açıklayan makaleler ve hazırladığı raporlar ile basın mensuplarının ve ilgili bakanların bu konuyla ilgilenmelerini sağlamıştır. T. Baytop'un gayretleri sonucunda 1.7.1974 tarihinde toplanan Bakanlar Kurulu, 1974-75 döneminden itibaren yedi ilde yeniden haşhaş ekimine, afyon elde edilmemesi şartıyla izin verilmiştir. Bu arada Afyon'un Bolvadin ilçesinde haşhaş kapsüllerinden alkaloid elde etmek üzere bir fabrika kurulması için çalışmalarına başlanmış ve bu fabrika 1983 yılında üretime geçmiştir. Bugün "Bolvadin Afyon Alkaloidleri Fabrikası"nda elde edilen morfin ve türevleri hem Türk ilaç sanayinin ihtiyacını karşılamakta hem de yurt dışına satılmaktadır.¹¹

Opium in the Ottoman Empire: Historical Notes

Opium poppy (*Papaver somniferum*) has been cultivated in Anatolia since 2000 BCE. The clay tablets discovered in Hattusha, the capital of the Hittite Empire, give rather detailed information on the opium poppy and the opium production. In their itineraries, European travellers such as P. Belon (1517-1564), J. P. De Tournefort (1656-1708) and G.A. Olivier (1756-1814) relate the production of opium, and its use in the Ottoman Empire. The Turkish opium containing high quantity morphine, was regarded in Europe as the best quality of opium. Ottoman drugs were displayed in European exhibitions by the Ottoman pharmacists Francesco Della Sudda (1814-1866) and Giorgio Della Sudda (Fayk Bey, 1835-1913), where they were rewarded. G. Della Sudda took a collection of opium specimens to the 1867 Paris Exhibition, and also published a booklet on the opium production and trade in the Ottoman Empire on the occasion: *Monographie des Opiums de l'Empire Ottoman Envoyés à l'Exposition Universelle de Paris*.

Key words: Giorgio Della Sudda, opium, opium poppy, *Papaver somniferum*, Paris Exhibition of 1867, Turkish opium.

Osmanlı İmparatorluğu'nda Afyonun Tarihi

Haşhaş bitkisi, (*Papaver somniferum*) Anadolu'da MÖ 2000'den beri yetişmektedir. Hattuşa'da bulunan kil tabletler, haşhaş ve afyon üretimi hakkında ayrıntılı bilgi içerir. P. Belon (1517-1564), J. P. De Tournefort (1656-1708) ve G.A. Olivier (1756-1814) gibi Avrupalı gezginler, Osmanlı İmparatorluğu'nda afyon üretimini seyahatnamelerinde anlatmaktadırlar. Yüksek kalitede morfin içeren Türk afyonu, Avrupa'da en iyi afyon olarak bilinirdi. Bu afyon, Avrupa sergilerinde Osmanlı eczacıları Francesco della Sudda (1814-1866) and Giorgio della Sudda (Fayk Bey, 1835-1913) tarafından sergilenmiş ve ödüllendirilmiştir. G. Della Sudda, 1867 Paris Sergisi'ne afyon örneklerinden oluşan bir koleksiyon ile katılmış ve bu münasebetle *Monographie des Opiums de l'Empire Ottoman Envoyés à l'Exposition Universelle de Paris* adlı bir yayın yapmıştır.

Key words: Afyon, Giorgio Della Sudda, haşhaş, *Papaver somniferum*, Paris Sergisi (1867), Türk afyonu.

¹¹ A. Mat, "Ekimi Yasaklanan "Anadolu Haşhaşı" nı Kurtarma Çalışmaları," *Güncel Eczacılık*, 17 (Eylül 1994), s. 38-40.